

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЛІНГВІСТИКИ

УДК 81'22:81'27

Л.В. ЧАЙКА,
*кандидат філологічних наук,
докторант Центру наукових досліджень
та викладання іноземних мов НАН України (Київ)*

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНІ ФАКТОРИ ПОРОДЖЕННЯ ВЕРБАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ

У статті досліджуються психолінгвістичні фактори породження вербальних конфліктів на основі домінантної сьогодні в соціальній психології мотиваційної теорії конфлікту.

Ключові слова: вербальний конфлікт, психолінгвістичні фактори, конфліктогенний фактор.

Під вербальним конфліктом домовимося розуміти таке порушення процесу людського спілкування за допомогою природної мови, за якого один із комунікантів або не повністю, або взагалі не розуміє іншого, негативно ставиться до його манери мовленнєвої поведінки, вербально-когнітивної бази або до знаків, використовуваних в акті комунікації. Таким чином, поняття вербального конфлікту є родовим для таких лінгвістичних термінів, як «перформативні невдачі» [18], «комунікативні невдачі» [11; 10], «мовний конфлікт» [25; 14], «конфліктна комунікація» [14], «мовні шуми та перешкоди» [23], і синонімічним до терміна Т.Г. Винокур «конфліктний тип мовленнєвої комунікації» [9].

Важливим поняттям теорії вербальних конфліктів є поняття конфліктогенного фактора – явища, яке негативно характеризує комуніканта (мовну особистість) з лінгвального, паралінгвального та екстралінгвального боків, із соціальних, культурних, психічних, власне мовленнєвих та інших позицій, так чи інакше пропущених через систему мови. Оскільки у функціонально-комунікативному підході до явищ мови зручно розрізняти фактори соціолінгвістично-комунікативного, психолінгвістично-когнітивного та інтралінгвістично-конструктивного характеру, тому, відповідно, конфліктогенні фактори також можна класифікувати за цими рубриками. При цьому перша частина складного терміна (тобто, соціо-, психо-, інтра-) буде вказувати на позамовний або внутрішньомовний характер конфліктогенного фактора, а друга частина (лінгвістичний) – на наше особливе зацікавлення обумовленістю системою мови вербального конфлікту будь-якої генези.

Психолінгвістичні конфліктогенні фактори орієнтовані на мовленнєву діяльність мовної особистості у зв'язку з дією когнітивного апарату індивіда з наголосом на значенні «ментальної функції мови, ментальної презентації висловлювання в думці комунікантів» [18, с. 79]. У процесі своєї життєдіяльності людина спирається на власний життєвий досвід незалежно від його закріпленості в мовних одиницях і конструкціях. В онтогенезі створюється вербально-когнітивна база, яка надає особистості можливість орієнтуватися в оточуючій дійсності, тому психолінгвістичні конфліктогенні фактори мають пов'язуватися з індивідуальним характером функціонування механізмів породження-сприйняття мовлення або ж з такими комунікаціями, в яких один із партнерів з тих чи інших причин володіє цими ме-

ханізмами неповністю. Згрупувати психолінгвістичні конфліктогенні фактори можна таким чином:

1. Вербальний конфлікт і генеративно-перцептивні механізми мовлення. Обумовленість вербального конфлікту онтогенетичними факторами формування мовної особистості (соціально-психологічним середовищем, етнокультурними та релігійними особливостями, освітою, біофізіологічними факторами тощо) свідчить, щонайменше, про індивідуальний характер механізмів породження та сприйняття мовлення. «Індивідуальна «мова» – це соціально та біологічно обумовлена система знакових психічних конфігурацій, використуваних індивідом і для мислення, і для спілкування», – відзначає М.Д. Андреев [1, с. 22]. Пов'язуючи індивідуальну мову з особливостями темпераменту особистості, І.К. Білодід виділив за параметром мовленнєвої активності два основні типи інтенсивності породження мовлення: сильний, урівноважений, характеризований активним володінням мовою, і слабкий, інертний, гальмівний, пасивний у мовленні [5, с. 94]. Ці типи вважаються психіатрично нормальними, на відміну від різноманітних психологічних станів, обумовлених афатичними чи іншими хворобливими порушеннями (тобто соматичними й психофізіологічними девіаціями механізмів породження та сприйняття мовлення).

Поєднання в одному комунікативному акті мінімально двох опозитивних партнерів з різними типами інтенсивності породження мовлення здатне призводити до вербальних конфліктів, причому самі вони можуть мати й оцінний характер. О.П. Сумароков ще у XVIII ст. відзначав (будучи сам мовцем інертного типу): «Многоречие свойственно человеческому скудоумию. Все те речи и письма, в которых больше слов, нежели мыслей, показывают человека *тулова*. Быстрота разума слов берет по размеру мыслей, и не имеет в словах ни излишества ни недостатка. Сие толкование, сколько до разговоров, столько и до письменных сочинений касается».

Таким чином, асиметрія рівня й інтенсивності породження й сприйняття мовлення у мовця та слухача здатна призводити до розладів акту спілкування. Слід зазначити, що іноді конфліктогенність такої асиметрії переборюється шляхом пристосування до побудови й інтенсивності мовлення співрозмовника аж до повної тератології, наприклад:

«Около духана остался один только дьякон.

– Ходил духан, чай пил, – сказал он Кербалаю. – Мой хочет кушать.

Кербалай хорошо говорил по-русски, но дьякон думал, что татарин скорее поймет его, если он будет говорить с ним на ломаном русском языке.

– Яичницу жарил, сыр давал.

– Иди, иди, поп, – сказал Кербалай, кланяясь. – Все дам... И сыр есть, и вино есть...

Кушай, чего хочешь» (А.П. Чехов).

У цілому ж породження вербального конфлікту, пов'язаного з асиметрією генеративних та перцептивних можливостей мовця та слухача, переборюється обопільною зацікавленістю комунікантів у результативному спілкуванні, обумовленому спільною діяльністю.

2. Вербальний конфлікт і вербально-когнітивні бази комунікантів. Основною гіпотетичною передумовою сучасної когнітивної лінгвістики є теза про існування в індивіда онтогенетично та емпірично складеної системи мовленнєво-мисленнєвих гештальтів, які віддзеркалюють об'єкти й процеси реальної дійсності у їх взаємозв'язках. Залежно від типу генеративно-перцептивної діяльності індивіда, ці гештальти можуть, згідно з П.Н. Джонсон-Лейрдом, поставати в різних ментальних репрезентаціях – у вигляді образів (у яких ментально відображуються об'єкти дійсності), пропозицій (співвідносних з одиницями, конструкціями або загальними властивостями природної мови), ментальних моделей (що є структурними корелятами хронотопічно освоєних фрагментів реальності) [27, с. 193]. Тому досліджувані вербальні конфлікти пов'язані з розбіжностями у домінантних типах ментальної репрезентації комунікантів. У такому сенсі важливу дослідницьку роль відіграла гіпотеза Е. Сепіра – Б. Лі Уорфа, згідно з якою носії певних мов членують картину світу відповідно до внутрішньої (семантичної та граматичної) структури своїх мовних систем. Доречно у зв'язку з цим згадати новелу Х.Л. Борхеса «Тльон, Укбар, Orbis Tertius», у якій описується планета, створена силою людської уяви, Тльон, на якій різко відрізняються мови північної та південної півкулі. У південних мовах немає іменників, а є тільки дієслова з афіксами адвербіального значення, і фраза «Місяць піднявся над рікою» буде перекладатися слово

за словом як «Уверх над постійним текти залунявіло». Північні ж мови первинним елементом мають не дієслово, а односкладовий прикметник, тоді як іменник утворюється накопиченням прикметників: не кажуть «місяць», а – «повітряно-світле на темно-круглому», або «ніжно-помаранчеве» замість «небо» [7, с. 86].

Вербально-когнітивні бази комунікантів тісно пов'язані з їх попереднім досвідом, а тому розбіжність у досвіді, вербалізована в акті спілкування, є також конфліктогенною – переважно це конфлікти розуміння-недорозуміння, наприклад: «Коли мій чоловік Марк привіз свій старенький пікап до страхового агента для попередньої оцінки, оглядати машину прислали молоденьку дівчину. Коли вона запитала: «Дата випуску та модель автомобіля?» – Марк відповів: «Це форд 65 року,» – і додав, немов би вибачаючись, – «стародавня копалина». Інша співробітниця ввела дані огляду до комп'ютера і насупилася. «Містер Еванс, – сказала вона. – Я вже давно займаюся страхуванням автомобілів, але ніколи не чула про таку модель: Форд – стародавня копалина!» (Рідерз Дайджест).

З іншого боку, найближчий спільний досвід комунікантів дозволяє їм розуміти один одного й без слів: «Когда я с Колей ехал домой, он всю дорогу, улыбаясь, молчал, и мне было понятно: молчит он о том же, что и я» (О.М. Горький).

Таким чином, мовчання в цьому випадку можна розглядати як «нульовий мовленнєвий акт» [6], у якому наявні компоненти ілокуції та перлокуції (оскільки комунікація відбулася і взаєморозуміння досягнуте), але відсутній етап локуції, тобто вимовлення, вербалізації висловлення.

Нарешті, неповнота вербально-когнітивної бази може викликати внутрішній конфлікт особистості, певний лексичний дискомфорт, про що слушно зауважив В. Катаєв: «Я заметил, что человека втрое больше мучает вид предмета, если он не знает его названия. Давать имя окружающим вещам – быть может, это одно и отличает человека от другого существа. Но у меня нет слов, чтобы назвать миллионы существ, понятий, вещей, окружающих меня. Это мучит» (В. Катаєв).

Таким чином, розбіжності вербально-когнітивних баз комунікантів є важливим конфліктогенним фактором психолінгвістичного характеру, оскільки не надають можливості активізувати спільний досвід, викликати подібні асоціації та досягти взаєморозуміння як основної комунікативної мети спілкування. Це відзначено й І. Небескою: «Співвідношення між наміром продуکتора й інтерпретацією реципієнта виникає у тому разі, якщо активізуються компатибельні частини їх вербально-когнітивних баз і коли в обох комунікантів утворюються подібні (або, принаймні, несуперечливі) інференції й подібні асоціативні зв'язки з подальшими інформаціями» [18, с. 87]. Тому для породження вербального конфлікту важливими є розбіжності асоціативного плану, різні типи ментальної репрезентації (образи, пропозиції, гештальти) дійсності для адресата й адресанта, а також різне прогнозування ними подальшого перебігу комунікативного акту.

3. Вербальний конфлікт у патологічних та тератологічних комунікаціях. Породження вербальних конфліктів може пов'язуватися з таким спілкуванням, у якому хоча б один з комунікантів неповністю володіє механізмами породження-сприйняття мовлення. Це різного типу патології (афазії – психофізіологічні розлади; заїкуватість, гаркавість, шепелявість; розлади соматичного характеру – «заяча губа», «вовчий язик» тощо) або тератології (міжмовні – якщо один з комунікантів є, припустимо, іноземцем, який не дуже добре володіє мовною системою коду акту спілкування; онтогенетичні – у випадку, коли один із комунікантів – дитина, тобто мовна особистість, що перебуває у процесі становлення та розвитку).

Патологічні комунікації фундаментально описані з нейролінгвістичних позицій [2; 3; 12; 16; 17 та ін.]. Нерозуміння й недостатнє розуміння пов'язане у цьому випадку з неприпустимими за нормами мовної системи конструктивними побудовами. У мовленні шизофреніків (у переказі прочитаного тексту) відсутній антецедент особового займенника на початку викладу: «Вони розшукали лігво вовка»; або відсутній антецедент у зворотного займенника: «Ця машина, взагалі, пропонувала шукати собі супутника»; або перевищується припустима віддаленість антецедента від замісника: «Вони жили в Сінга у саду. Усі спостереження за ними показали, що розумовий розвиток їх великий. Вовк Амала був прив'язаний до нього» тощо.

Хворий на моторну афазію, нормально вимовляючи окремі слова, не може сполучити їх у реченні, розмовляючи нібито «телеграфним стилем». Т.В. Ахутіна наводить приклад переказу такого хворого за картиною Ф. Решетникова «Знову двійка»: «Мальчик... мама... Мальчик принес двойку... Ну... брат...ну, велосипед... а сестра пишет... ну... ну... все...» [3, с. 132]. Як бачимо, при загальному розумінні смислу картини хворий не може передати її зміст повно й розгорнено, що, без сумнівів, утруднює спілкування: «Значну частину розповіді становлять рядопокладені іменники. Використовувані граматичні конструкції прості й усталені в минулому досвіді» [3, с. 132]. Природно, що в патологічних комунікаціях досягнення інтенцій мовця потребує значно більших зусиль.

Одним із різновидів вербального конфлікту, пов'язаного з афатичними порушеннями, є конфлікт, який породжується через недотримання принципу «магічного числа Дж. Міллера», тобто нерозуміння або утруднене розуміння, викликане сумбурним або надмірно педантичним, пильновитим нагромадженням слів, словосполучень, речень, складних конструкцій. Сліди такого вербального конфлікту віднайшов Р. Якобсон у творчості російського письменника Г. Успенського й навів такий зразок його індивідуально-авторської стилістики:

«Из-под соломенного состарившегося картуза, с черным пятном на козырьке, выглядывали две косицы наподобие кабаньих клыков; разжиревший и отвисший подбородок окончательно распластывал потные воротнички коленкоровой манишки и толстым слоем лежал на аляповатом воротничке парусиновой накидки, плотно застегнутой у шеи. Из-под этой накидки взорам наблюдателя выставлялись массивные руки с кольцом, въевшимся в жирный палец, палка с медным набалдашником, значительная выпуклость желудка и присутствие широчайших панталон чуть не кисейного свойства, в широчайших концах которых прятались носки сапогов» [24, с. 131, з посиланням на працю [13, с. 65].

Рядопокладеність різних об'єктів є вербально фіксованою і не дає реципієнту тексту визначитися з тим, що ж має в наведеному уривку головне, а що другорядне значення, тобто порушується ядерно-периферійний характер селективного сприйняття: читач повинен або сприйняти все (що дуже важко), або не сприйняти нічого.

Розглянемо тератологічні комунікації. Вони виникають у тому разі, коли один з комунікантів не повністю володіє нормами коду комунікативного акту (дитина або іноземець). Досліджуючи питання технічного перекладу, О.Л. Пумпянський простежив таку закономірність: «Чим більше у «спеціаліста» знань, тим грубіші його помилки під час перекладу, якщо він погано володіє іноземною мовою й судить про зміст оригіналу лише за значеннями відомих йому термінів. «Спеціаліст», який володіє тільки цими термінами, не може перекласти жодної нової думки, що міститься в оригіналі, він може скомпонувати з них лише думки, які йому вже відомі» [20, с. 307]. Це, без сумніву, приклад вербального конфлікту тератологічного характеру. У теорії перекладу розроблено й методику уникнення цього феномену – так звана «техніка зворотного читання» [4, с. 20], коли читач, дійшовши в ході читання тексту до певної словоформи, переконується, «що подальший розвиток обраного ним фразового стереотипу неможливий, і потрібно повернутися на початок речення, щоб прочитати його з іншим синтаксичним членуванням» [21, с. 176]. Тератологічний вербальний конфлікт у такому випадку пов'язаний з недостатнім володінням певною мовою.

Інший різновид тератологічного вербального конфлікту пов'язаний з онтогенетичним становленням механізмів мовленнєвої діяльності у дитини. Тут досить багато варіантів – це й помилкова вимова, і хибне слововживання, і неправильна побудова синтаксичних конструкцій, а також своєрідне референтне співвіднесення слів, наприклад: «Я вспоминаю, как мы с няней стояли в толпе, смотрели на чьи-то необыкновенно пышные похороны. Опершись на колени отца, я сообщаю ему, что видел, как хоронили царя. «Цава», – весело переразнивает отец и объясняет, что умер не царь, а городской голова. Я после этого, к великому утешению мамы, рисую голову на ножках и спрашиваю, таким ли был голова при жизни» (Є. Шварц).

Цікавою особливістю психології дитини є настійна потреба власноруч прономінувати пізнану нею нову реалію чи проартикулювати почуту нову мовну одиницю, необхідність самостійного включення нового слова до конкретного ситуативного контексту. На цьому надалі базується її знання «вживання слова» на відміну від «знання асоціації». Дитині важливо самостійно провести нове слово по всьому ланцюжку механізму породження мовлен-

ня: від когнітивних структур через внутрішнє мовлення до фонетичної вимови. Саме цей аспект дитячого мовлення найчастіше виявляється конфліктогенним: «добираючи» на дворі або на перерві у школі різної стилістичної забарвленості та функціональної сфери мовлення слова, маленький індивід природним чином (оскільки цього потребує його вікова соціо-психічна конституція) прагне продемонструвати збільшення свого вокабуляру у звичайних умовах (сім'я, гості, шкільний урок, логопедичне заняття тощо), що нерідко спричиняє звернення до конфліктних способів спілкування – від суворої догани чи зауваження з боку осіб, які мають соціально-рольовий статус «батьки» або «дорослі», до способів докладання сил до певних «м'яких» місць.

Таким чином, у статті ми розглянули психолінгвістичні фактори породження вербальних конфліктів (принаймні деякі з них). У своєму описі ми орієнтувалися на домінуючу сьогодні в соціальній психології мотиваційну теорію конфлікту. Слід думати, що необхідна не лише подальша їх калькуляція, а й розгляд виявлених конфліктогенних факторів з інших методологічних позицій – у цьому разі теоретичною базою розгляду стала б когнітивна теорія конфлікту, тим більше, що це відповідає сучасним інтересам теоретичної лінгвістики та перебуває в руслі пошуків суміжних гуманітарних дисциплін.

Список використаної літератури

1. Андреев Н.Д. О понятиях речевого акта, речи, речевой вероятности языка / Н.Д. Андреев, Л.Р. Зиндер // Вопросы языкознания. – 1963. – № 3. – С. 15–21.
2. Ахутина (Рябова) Т.В. Нейролингвистический анализ динамической афазии. (К вопросу о механизмах построения связного грамматически оформленного высказывания) / Т.В. Ахутина (Рябова). – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1975. – 143 с.
3. Ахутина Т.В. Порождение речи: Нейролингвистический анализ синтаксиса / Т.В. Ахутина. – М.: Изд. МГУ, 1989. – 215 с.
4. Берман И.М. Фразовые стереотипы и обучение чтению текстов / И.М. Берман, Н.Л. Белоцерковская // Вопросы психолінгвістики и преподавание русского языка как иностранного. – М.: Изд. МГУ, 1971.
5. Білодід І.К. Психологічні основи індивідуального мовлення / І.К. Білодід // Філософські питання мовознавства. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 91–111.
6. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения / В.В. Богданов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1977. – 143 с.
7. Борхес Х.Л. Проза разных лет / Х.Л. Борхес / сост. и предисл. И. Тертерян; коммент. Б. Дубина. – М.: Радуга, 1984. – 320 с.
8. Винокур Т.Г. Речевой портрет современного человека / Т.Г. Винокур // Человек в системе наук. – М.: Наука, 1989. – С. 361–370.
9. Винокур Т.Г. Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения / Т.Г. Винокур. – М.: УРСС, 2007. – 176 с.
10. Городецкий Б.Ю. К типологии коммуникативных неудач / Б.Ю. Городецкий, И.М. Кобозева, И.Г. Сабурова // Диалоговое взаимодействие и представление знаний. – Новосибирск: Наука, 1985. – С. 64–78.
11. Ермакова О.Н. К построению типологии коммуникативных неудач (на материале естественного русского диалога) / О.Н. Ермакова, Е.А. Земская // Русский язык в его функционировании: Коммуникативно-прагматический аспект. – М.: Наука, 1993. – С. 90–157.
12. Иванов Вяч. Вс. Нейролингвистика / Вяч. Вс. Иванов // Биологические и кибернетические аспекты речевой деятельности: сб. обзоров АН СССР. – М.: ИНИОН, 1985. – С. 26–71.
13. Камегулов А. Стиль Глеба Успенского / А. Камегулов. – Л., 1930. – С. 65, 145.
14. Кандинский Б.С. Текст как единица конфликтной коммуникации / Б.С. Кандинский // Коммуникативные единицы языка: сб. науч. тр.; Моск. пед. ин-т иностр. яз. – М., 1985. – Вып. 252. – С. 72–81.
15. Крючкова Т.Б. Зарубежная социолінгвістика. Германия. Испания / Т.Б. Крючкова, Б.П. Нарумов. – М.: Наука, 1991. – 157 с.
16. Лурия А.Р. Проблемы и факты нейролингвистики / А.Р. Лурия // Теория речевой деятельности: Проблемы психолінгвістики. – М.: Наука, 1968. – С. 14–36.

17. Лурия А.Р. Основные проблемы нейролингвистики / А.Р. Лурия. – М.: УРСС, 2007. – 256 с.
18. Небеска І. До питання про соціальні та психічні фактори мовленнєвої діяльності / І. Небеска // Функціонування і розвиток сучасних слов'янських мов. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 73–81.
19. Остин Дж. Слово как действие / Дж. Остин // Новое в зарубежной лингвистике: Вып. 17. Теория речевых актов; сост. и вступ. ст. И.М. Кобозевой и В.З. Демьянкова; общ. ред. Б.Ю. Городецкого. – М.: Прогресс, 1986. – С. 22–129.
20. Пумпянский А.Л. Введение в практику перевода научной и технической литературы на английский язык / А.Л. Пумпянский. – М.: Наука, 1981. – 344 с.
21. Синев Р.Г. К проблеме восприятия учащимися грамматической информации немецкого научного текста / Р.Г. Синев // Общественно-политический текст как предмет обучения иностранным языкам. – М.: Наука, 1987. – С. 168–181.
22. Сумароков А.П. Письмо об остроумном слове / А.П. Сумароков // Полное собрание сочинений. – М.: Изд-во Н. Новикова, 1781–1782. – Т. VI. – 470 с.
23. Шанский Н.М. Художественный текст под лингвистическим микроскопом / Н.М. Шанский. – М.: Просвещение, 1986. – 160 с.
24. Якобсон Р. Два аспекта языка и два типа афатических нарушений / Р. Якобсон // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1980. – С. 111–130.
25. Arasil Ll.V. Papers de sociolingüística / Ll.V. Arasil. – Barcelona: Edicions de la Magrana, 1982. – 247 p.
26. Johnson-Laird P.N. Human and Machine Thinking / P.N. Johnson-Laird // Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1993. – 197 p.
27. Johnson-Laird P.N. Mental Models: Towards a Cognitive Science of Language, Inference, and Consciousness / P.N. Johnson-Laird. – Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 1983. – 515 p.

В статье исследуются психолингвистические факторы возникновения вербальных конфликтов на основе доминирующей сегодня в социальной психологии мотивационной теории конфликта.

Ключевые слова: вербальный конфликт, психолингвистические факторы, конфликтогенный фактор.

The article investigates psycholinguistic factors of production of verbal conflicts on the basis of the motivational theory of conflict dominant nowadays in social psychology.

Key words: verbal conflict, psycholinguistic factors, conflict-producing factor.

Надійшло до редакції 30.06.2011.